

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

Əlyazması hüququnda

FLORA QƏMƏNDƏR QIZI ƏLƏSGƏROVA

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA AQRAR SAHƏNİN
SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ PROQNOZLAŞDIRILMASI

İxtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN - 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Ağarza Ağahəsən oğlu Rüstəmov**
iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Əli Xudu oğlu Nuriyev**
AMEA-nın müxbir üzvü,
iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Akif oğlu Səfərov
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun “Aqrar islahatlar və ərzaq təhlükəsizliyi problemləri” şöbəsi

Müdafiə “_03_” 05_ 2014-cü il saat 11⁰⁰-da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.211 Dissertasiya Şurasının əsasında yaradılmış B/D. 01.211 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

B/D. 01.211 Dissertasiya Şurasının elmi katibi:

dosent E.A.Şıxəliyev

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. İqtisadi qərarların qəbulu prosesində elmi, o cümlədən riyazi üsulların tətbiqi daimi olaraq mütəxəssislərin diqqət mərkəzindədir. Bu və ya digər elm sahəsində riyazi modellər və onların təhlili üsulları tədqiq olunan prosesin mahiyyəti haqqında mühüm informasiya mənbəyidir.

Müasir dövrdə iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinə daxil olunması ilə əlaqədar olaraq geniş təkrar istehsalın xüsusiyyətlərində mühüm dəyişikliklər meydana çıxır. Belə dəyişikliklərə birinci növbədə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə əlaqədar olan istehsalın intensivləşdirilməsinin dərinləşməsi, istehsalın artımının yeni mənbələrinin genişlənməsi və s. daxildir. Bütün bu amillərin iqtisadi inkişafa təsirinin öyrənilməsi və gələcək dəyişmə meyllərinin aşkara çıxarılması üçün riyazi-iqtisadi metodların köməkliyi ilə elmi əsaslandırılmış proqnozların aparılması zərurətə çevrilir.

XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında, XXI əsrin əvvəllərində və hazırda mövcud olan maliyyə böhranları və bunun nəticəsi olaraq baş vermiş iqtisadi böhranlardan çıxmaq üçün bütün ölkələr iqtisadi proqnozların köməkliyi ilə müxtəlif variantlar seçir və çıxış yolu axtarırlar. İstənilən iqtisadi obyektin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin mühüm üsulu olmaqla proqnozlaşdırma sosial-iqtisadi və idarəetmə qərarlarının qəbulunun təzahürlərinin gələcək vəziyyətinin əvvəlcədən təyin olunmasında həlledici rol oynayır. İqtisadiyyatın perspektiv inkişafının müəyyənləşdirilməsinin elmi əsaslandırılması həm də ona görə zəruridir ki, dünya ölkələri arasında beynəlxalq ticarətin və digər iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşdiyi bir şəraitdə ölkəyə daha məqsədəuyğun iqtisadi siyasət həyata keçirməyə imkan verir.

Elmi əsaslandırılmış proqnozlar iqtisadi inkişafın keçmişdə və hazırda olan obyektiv meyllərinin təhlilini özündə birləşdirməklə, bu meyllər əsasında gələcək inkişafın ehtimal olunan variantlarını müəyyənləşdirir.

Planlaşdırmanın dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış plan göstəriciləri ilə təmin etmək üçün proqnozlaşdırılmanın aparılması zəruridir. Təsadüfi deyil ki, hazırda dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində çoxlu sayda proqnozlar işlənir. ABŞ-da hər il dövlət orqanları tərəfindən 15-20 il müddətinə onlarca uzunmüddətli proqnozlar tərtib olunur.

Yapon modellər sistemi milli gəlir hesablarında olan rəqəmlər əsasında yapon iqtisadiyyatının perspektiv inkişafının mümkün qədər uzun perspektivə inkişafının aşkara çıxarılmasına xidmət edir.

Fransanın Ali Planlaşdırma Şurası heç bir müstəsnaqlıq olmadan bütün beşillik və strateji planları riyazi-iqtisadi modellərlə həyata keçirilmiş proqnoz hesablamaları əsasında tərtib edərək təsdiq edir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafının, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişafının uzun müddətə proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, son 20 ildə dünya maliyyə sistemində və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranlar bütövlükdə Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatına güclü təsir edə bilmədi. Bunun əsas səbəbi isə fikrimizcə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri cənab Vasif Talıbovun həyata keçirdikləri uzaqgörən iqtisadi siyasət olmuşdur. Bununla yanaşı direktiv orqanların ölkənin gələcək inkişaf meyllərini əks etdirən proqnoz göstəriciləri ilə təmin olunması əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün bu fikirlər tədqiqat işinin aktuallığını təsdiq edir.

Problemə öyrənilmə səviyyəsi. Müasir riyazi və iqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi-riyazi modelləşdirmənin iqtisadiyyata tətbiqi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozların tərtibi və onların nəticələrinin praktiki istifadə olunması, imitasiya modellər sisteminin yaradılması və s. məsələlərin öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilmişdir. ABŞ və Qərb ölkə alimlərindən F.Kene, K.Marks, C.Tobin, D.Syuts, İ.Tinbergen, L.Stoleryu, C.Forrester, V.Leontyev, H.Şerman, D.Qeyl, rus alimlərdən L.Kontorovic, N.Moiseyev, V. Kossov, N.Federenko, E. Nemçinov, E.Baranov, S.Şatalin, A.Boyarskiy, M.Korolyov, B.Mikalevskiy, V.Novojilov və b., eləcə də Azərbaycan alimlərdən M.Allahverdiyev, A.Nadirov, Ə.Mahmudov, Z.Səmədzadə, Ə.Əliyev, T.Quliyev, S.Salahov, R.Balayev, İ.Əhmədov, İ.İbrahimov, K.Şahbazov, Ə.Nuriyev, G.Gənciyev, N.Əhmədov, A.Şirəliyev, A.Rüstəmov, İ.Hacıyev, B.İsmayılov, Q.İmanov, Ə.Əlirzayev, İ.Aliyev, V.İsmayılov, A.Məhərrəmov və digərlərinin işlərində bu problemə geniş yer ayrılmışdır. Bununla yanaşı, bir çox alimlər iqtisadi-riyazi modelləşdirmə və proqnozlaşdırmanın ayrı-ayrı aspektlərinə (müəssisə, korporasiya səviyyəsində) baxmış, lakin onları universallaşdırmamış, həm sahənin ümumi sintetik göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasını və alınmış nəticələrin giriş məlumatları kimi istifadə

edilərək həmin modelin köməkliyi ilə iqtisadi kompleks səviyyəsində proqnozların işlənməsinə cəhd göstərilməmiş, imitasiya modellər sisteminin yaradılmasına az diqqət yetirilmişdir. Bir sıra müəlliflər tərəfindən iqtisadi-riyazi modelin işlənməsi və onun vasitəsilə proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsinə yalnız proqnozlaşdırmanın lokal istiqamətlərində baxılmışdır ki, bu da həmin işləri dar çərçivəli etmişdir. Bütövlükdə götürdükdə uzunmüddətli proqnozlaşdırma, iqtisadi proseslərin riyazi modelləşdirilməsi məsələləri müasir iqtisadi, eləcə də riyazi ədəbiyyatlarda özünün geniş əksini tapmışdır. Makroiqtisadi səviyyədə proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi isə iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində həyata keçirilir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının, o cümlədən ayrılıqda kənd təsərrüfatının inkişafının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması üçün iqtisadi-riyazi modelin işlənməsi, optimallıq kriteriyasının seçilməsi, uzunmüddətli proqnozun həyata keçirilməsi, aqrar sahənin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi üsullarının daha da təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış təkliflərin işlənməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq, aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın bir sıra metodiki və metodoloji məsələlərinə baxılması və elmi cəhətdən əsaslandırılması;
- uzunmüddətli iqtisadi proqnozlaşdırmanın təşkili həyata keçirilməsi prinsiplərinin işlənməsi;
- proqnozlaşdırma dövrü üçün inkişafa daha güclü təsir edən biləcək başlıca amillərin aşkara çıxarılması;
- əsas makroiqtisadi göstəricilərin uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasında istifadə olunan mövcud makroiqtisadi modellər qrupunun nəzəri təhlilinin aparılması;
- birməhsullu, dinamik, optimallaşdırma, balans, idarə edilən iqtisadi artım modelinin modifikasiyası, onun həlli üçün xüsusi alqoritmin işlənməsi, amillər üzrə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinin hesablanması modelinin işlənməsi və dissertasiya işində təklif olunmuş modellərin eksperimental yoxlanılması;
- xarici elmi ədəbiyyatlarda (ABŞ, Fransa, Yaponiya) verilmiş və proqnozlaşdırma praktikasında tətbiqini tapmış bir sıra riyazi-iqtisadi modellərin təhlili, onların mənfə və müsbət tərəflərinin aşkara çıxarılması;

- sosial-iqtisadi proqnozlaşdırmanın mövcud üsullarının təhlil olunması və onların tətbiqi imkanlarının araşdırılması;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının, o cümlədən ayrılıqda kənd təsərrüfatının 2000-2012-ci illər ərzində inkişaf dinamikasının hərtərəfli iqtisadi-statistik təhlilinin həyata keçirilməsi;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafının makroiqtisadi və kənd təsərrüfatının inkişafının 2013-2027-ci illər üçün ümumi göstəricilərinin proqnozlaşdırılması və alınan nəticələrin təhlili.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütövlükdə geniş təkrar istehsalının makroiqtisadi və onun kənd təsərrüfatının sahələr üzrə ümumi göstəriciləridir.

Tədqiqatın predmetini bütövlükdə Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərinin və Naxçıvan MR kənd təsərrüfatının sahələr üzrə ümumi göstəricilərinin proqnozlaşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını İqtisadi nəzəriyyə klassiklərinin, bu problemlə məşğul olan riyaziyyatçı alimlərin fikirləri, Azərbaycan Respublikası hökumətinin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarları, ölkədə və muxtar respublikada iqtisadi inkişafı tənzimləyən digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir. Tədqiqatın yerinə yetirilməsi planlaşdırmanın iqtisadi-riyazi üsullarının istifadəsi və tənqidi təhlili əsasında həyata keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi prosesində bu və ya digər məsələnin tədqiqində və qoyulan məqsədə uyğun nəticələrin alınmasında zəruri olan kəmiyyət və keyfiyyət təhlili üsulları, riyazi statistika, xətti proqramlaşdırma və s. tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin statistik rəqəmləri təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın bütövlükdə iqtisadi kompleks və onun sahələri üzrə bir sıra metodiki və metodoloji məsələlərinin işlənilməsi;
- proqnozların həyata keçirilməsinin prinsipial mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif növ proqnozlar arasında əlaqələrin

işlənilməsi;

- müxtəlif proqnoz üsullarının eyni vaxtda tətbiqi prosesində onlar arasında optimal münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- xarici təcrübədə istifadə olunan iqtisadi dinamikanın sahələrarası modellərinin elmi təhlili, onların müsbət və çatışmayan tərəflərinin müəyyənləşdirilməsi;
- sosial-iqtisadi proqnozlaşdırmanın bir qrup üsullarının araşdırılması və onların qarşıya qoyulan məqsəd üçün tətbiqi imkanlarının aşkara çıxarılması;
- birməhsullu, dinamik, optimallaşdırma, balans, idarə edilən iqtisadi artım modelinin müəllif tərəfindən modifikasiya olunması, onun həmin növdən olan modellərdən fərqli tərəflərinin müəyyən olunması;
- müəllif tərəfindən əmək məhsuldarlığının amillər üzrə hesablanması modelinin işlənilməsi, hər iki model arasında əlaqənin yaradılması, bu modellər üzrə alınmış nəticələr əsasında istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması üçün formulların işlənilməsi, modellərin praktiki tətbiqi üçün xüsusi alqoritmin işlənilməsi;
- ilk dəfə olaraq muxtar respublika səviyyəsində modellər və seçilmiş metodika üzrə proqnoz hesablamalarının aparılması;
- alınmış nəticələrin təhlili və onların istifadə olunması üçün konkret tədbirlərin hazırlanması.

Tədqiqat işinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Modifikasiya olunmuş birməhsullu, dinamik, optimallaşdırma, balans modeli, eləcə də əmək məhsuldarlığının amillər üzrə hesablanması modeli istər bütövlükdə iqtisadi kompleks, istərsə də iqtisadi fəaliyyət növlərinin inkişafının perspektiv planlaşdırılmasında müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər.

İşlənmiş modellər, metodika və alqoritm bütövlükdə ölkənin, iri şirkətlərin və şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması üçün də istifadə oluna bilər. Modelin və seçilmiş metodikanın universallığı, eləcə də seçilmiş göstəricilər dairəsi imkan verir ki, ondan ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növlərinin proqnozlaşdırılması üçün də istifadə olunsun.

Dissertasiyada 2013-2027-ci illər üçün alınmış proqnoz hesablamaları Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının, eləcə də kənd təsərrüfatının inkişaf planlarının tərtibində ilkin informasiya və kontrol variant kimi istifadə oluna bilər.

İşin aprobeiasyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili

İnstitutunda müzakirə olunmuş və müdafiəyə təqdim olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri barədə bir sıra respublika və beynəlxalq səviyyəli konfranslarda məruzə edilmişdir. Tədqiqat işində əldə edilmiş nəticə və təkliflər Naxçıvan MR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən qəbul olunmuşdur (Naxçıvan MR KTN-nin 01/60 sayılı, 06 sentyabr 2013-cü il tarixli məktubu).

Dissertasiyanın materialları üzrə alınmış əsas nəticələr respublikada və xaricdə nəşr edilən elmi jurnallarda ümumi həcmi 5,15 ç.v. olan 12 elmi məqalə dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, ölkə və xarici ölkə müəlliflərinin 158 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İş 191 səhifə kompüterdə yığılmış mətndən, 7 sxem, 25 cədvəl və 5 qrafik və 11 əlavədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

İşin **“Uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın nəzəri-metodoloji məsələləri və proqnozlaşdırma üsulları”** adlanan birinci fəslində proqnozlaşdırmanın nəzəri metodoloji məsələlərinə baxılır. Qeyd olunur ki, bütövlükdə ölkə miqyasında iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasının metodologiyasının işlənilməsi probleminin qismən həll olunmasına baxmayaraq regionlar səviyyəsində bu məsələ ilə əlaqədar hələ kifayət qədər iş görülməmişdir. Regionlar üzrə proqnoz hesablamalarının aparılması üçün ümumi tələblərlə yanaşı, yerli inkişafın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla spesifik tədqiqatların həyata keçirilməsi tələb olunur. Proqnozlaşdırmanın gedişində aktiv və passiv proqnozların yeri, passiv proqnozun aktiv və məqsədli proqnozlara çevrilməsi, optimallıq elementlərinə malik proqnozlaşdırma modellərindən istifadənin məqsəduyğunluğu müəyyənləşdirilir.

Proqnoz təsərrüfatın inkişafının həlledici istiqamətlərini aşkara çıxarır, iqtisadiyyatın inkişafının ehtimal olunan yollarının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. İstənilən proses və təzahürün elmi proqnozlaşdırılması onların planlaşdırılmasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Proqnoz iqtisadi inkişafın keçmişdə və hazırda olan obyektiv meyllərinin təhlilini özündə birləşdirir və aşkara çıxarılmış bu meyllər əsasında gələcək üçün bütün ehtimal olunan variantları müəyyənləşdirir. Xalq təsərrüfatının iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması prosesində nəzərdə tutmaq lazımdır ki, öz təbiətinə görə bütün iqtisadi göstəricilər bir-biri ilə düz və əks əlaqə ilə bağlıdır: ümumi daxili məhsulun artımı əsas və dövriyyə istehsal fondlarının artımından, fondların artımı kapital qoyuluşlarının artımından və s. asılıdır. Yığımın xüsusi çəkisinin dəyişməsinin təsirinin, texniki tərəqqinin göstəriciləri və onların müəyyənləşdirəcəyi iqtisadi inkişaf imkanlarının, yaşayış evlərinin tikintisinə investisiyaların, əsas fondlara dövlət kapital qoyuluşlarının, kənd təsərrüfatının daxili tələbatının, tədiyyə balansının dəyişmə meylinin bilinməsi vacibdir. İqtisadi göstəricilərin məhz belə qarşılıqlı asılılığı qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı nəzarət edilə bilən kompleks hesablamalar sisteminin yaradılmasını tələb edir. Ona görə də xalq təsərrüfatı kompleksinin proqnozlaşdırılmasında ona bölünməz bir bütövlük təşkil edən supermürəkkəb sistem kimi baxılması zəruridir.

Uzunmüddətli proqnozlar uzunmüddətli və ortamüddətli planların tərtibi üçün köməkçi vasitə rolunu oynayır. Ona görə də uzunmüddətli iqtisadi proqnozlaşdırmanın məğzi xalq təsərrüfatının idarəedilməsi və planlaşdırılmasının rolu ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. İqtisadi

proqnozlaşdırmaya optimal perspektiv xalq təsərrüfatı planının tərtibinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır. Proqnozun optimal variantının seçilməsi bu və ya digər variant nəticəsində cəmiyyət üçün alınan iqtisadi səmərədən birbaşa asılı olmalıdır.

Proqnoz təsərrüfatın inkişafının həlledici istiqamətlərini aşkara çıxarır, iqtisadiyyatın inkişafının ən ehtimal olunan yolunun görünməsinə imkan verir.

İkinci paraqrafda dünya praktikasında makroiqtisadi və sahə səviyyəsində istifadə olunan proqnozlaşdırma üsulları və modelləri təhlil olunur və onların praktiki tətbiqində mövcud olan üstün və çatışmayan cəhətləri aşkara çıxarılır. Fransa, Yaponiya, ABŞ və s. ölkələrdə uzun və ortamüddətli proqnozlaşdırmada istifadə olunan iqtisadi-riyazi modellərə baxılır.

Proqnozun nəticələrinin mötəbərliyi dərəcəsi proqnozlaşdırma üsullarından asılı olur. Proqnozlaşdırmanın çox saylı üsul və yollarını şərti olaraq aşağıdakı əsas qruplara bölmək olar: 1) ekstropolyasiya üsulları, 2) iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, 3) ekspert qiymətləndirməsi, 4) sistem yanaşması.

Bu üsullardan hər biri digəri ilə kəsişdiyinə görə bu bölgü, şərti xarakter daşıyır. Mütəxəssislərə təklif olunur ki, bütövlükdə modelin strukturunu qiymətləndirsinlər və onların fikrincə nəzərə alınmayan əlaqələr varsa, onların modelə daxil edilməsini təklif etsinlər. Sorğunun hər bir mərhələsinin nəticəsi sistemləşdirilmiş formada bütün ekspertlərin nəzərinə çatdırılır və bu da onlara imkan verir ki, yeni alınmış informasiya əsasında öz fikirlərinə düzəlişlər etsinlər. Ekspertlərin fikirlərinin obyektivləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi, fikirləri üst-üstə düşən ekspertlərin xüsusi çəkisi, qiymətləndirmənin mötəbərliyinin həyata keçirilməsinin bir sıra prosedurları mövcuddur.

Dissertasiya işində proqnozlaşdırmanın üsul və qaydaları bir neçə qrupa bölünür: riyazi-statistik üsullar, struktur modellər, iqtisadi-statistik modellər. Bir qrup iqtisadi-riyazi modellərin təhlili nəticəsində onların qoyulan məqsəd üçün tətbiqinin məqsədəuyğunluğu və imkanlarına baxılır.

Üçüncü paraqraf “İqtisadi-riyazi modelləşdirmənin təkamülü və onun iqtisadi tədqiqatlarda rolu” məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada riyaziyyatın iqtisadi proqnozlaşdırma və planlaşdırmaya tətbiqin əhəmiyyəti və onun iqtisad elmində bütövlükdə oynadığı rola baxılır.

İqtisadi-sosial inkişafın iqtisadi-riyazi modellərin köməkliyi ilə proqnozlaşdırılması qənaətcil olmaqla, hesablamaların tezliyini təmin edir. Son dövrlərdə iqtisadi proqnozlar tərtib olunarkən optimallaşdırma elementləri olan modellərdən istifadə olunur. Onların məğzi ondan ibarətdir ki, proqnozun eyni hüquqlu variantları arasından perspektiv üçün

seçilmiş hər hansı səmərəlilik kriteriyasına nəzərən ən yaxşı variant seçilir.

Praktiki olaraq istənilən iqtisadi obyektin kəmiyyət əlaqələrini tənliklər şəklində ifadə etmək mümkün deyil və ona görə də ikinci dərəcəli əlaqələri nəzərə almadan başlıca əlaqələrlə kifayətlənir. Yalnız müvafiq iqtisadi təzahürün məğzinin dərindən öyrənilməsi, onun inkişafının xarakterik amilləri və əsas tərəflərinin müəyyən edilməsi əsasında real iqtisadi prosesi adekvat əks etdirən iqtisadi-riyazi model qurmaq olar.

İkinci fəsildə “2000-2012-ci illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas qanunauyğunluqları” şərh olunur. İkinci fəslin birinci paragrafında bütövlükdə muxtar respublikanın iqtisadiyyatında baxılan müddət ərzində təşəkkül tapmış qanunauyğunluqlar və makroiqtisadi parametrlər geniş təhlil olunur. Burada ümumi daxili məhsul, xalis milli gəlir, son istehlak fondu, əsas istehsal fondları, yığım fondu, onların artımı, idxal-ixracın dinamikası, iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi, eləcə də bu göstəricilərlə bağlı qarşıya qoyulan tədqiqat üçün əhəmiyyət kəsb edən nisbi parametrlərin statistik təhlili həyata keçirilir.

Göstərilən müddət ərzində iqtisadi göstəricilərin təhlilində onların inkişaf dinamikasına güclü təsir göstərən başlıca amillər müəyyənləşdirilir. Burada həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən bir sıra göstəricilərin bütövlükdə Azərbaycan Respublikası və bir sıra keçmiş müttəfiq respublikaların müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəli təhlili verilir.

Mövcud üsullardan istifadə etməklə informasiyaların təhlili bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. Birinci mərhələdə giriş rəqəmlərinin həqiqiliyi və müqayisə oluna bilmələri müəyyənləşdirilir. Bunun üçün müvafiq cədvəllər tərtib olunmalı və cədvəldəki rəqəmlər müqayisə oluna bilən olmalıdırlar.

Bu mərhələdə kompleks hesablamalarda istifadə olunan statistik sıraların uzlaşdırılması, sıraların vahid metodika üzrə formalaşdırılması, qiymətlərin daimiliyi, ölçüsü, hesablamaların həyata keçirilməsi vaxtı və s. müəyyənləşdirilir. İkinci mərhələdə perspektiv üçün proqnozlaşdırılacaq göstəricilərin dəyişmə meyilləri müəyyənləşdirilir və tədqiq olunan göstəricilərin dəyişə biləcək sərhədləri müəyyən olunur. Sonuncu mərhələdə proqnozlaşdırılan göstəricilərə daha böyük təsir edən parametrlər arasından daha əhəmiyyətliləri seçilir.

Giriş məlumatlarının təhlilində birinci növbədə onların həqiqiliyi və müqayisə oluna bilmələri müəyyənləşdirilməlidir. Burada bütün göstəricilər üzrə kompleks hesablamalarda istifadə olunan statistik sıraların

uzlaşdırılması, iqtisadi makroiqtisadi göstəricilərin qiymətlərinin daimi qiymətlərlə vahid metodika ilə hesablanması və s. nəzərdə tutulur.

Uzunmüddətli proqnozlaşdırmada əsas etibarilə iqtisadiyyatın inkişafını makrosəviyyədə xarakterizə edən ümumi daxili məhsul, ümumi təmiz məhsul, yığım və istehlak fondları, əsas istehsal fondları kimi mühüm sintetik makroiqtisadi göstəricilərin hərtərəfli təhlili nəzərdə tutulur.

Təhlil nəticəsində keçmiş dövr üçün proqnozlaşdırılan göstəricilərin dəyişmə meylləri aşkara çıxarılır və bu da imkan verir ki, təhlil aparılan dövr üçün xalq təsərrüfatının inkişafının obyektiv qanunauyğunluqları aşkarlansın və perspektiv dövr üçün iqtisadiyyatın inkişaf meylləri müəyyənləşdirilsin, bu qanunauyğunluqlar artım meylləri şəklində formalaşdırılsın.

Aparılan təhlil model üzrə ümumi makroiqtisadi göstəricilərin məcmusunun proqnozlaşdırılmasına imkan verir.

Bu bölmədə həmçinin ümumi daxili məhsul, əsas istehsal fondları kimi mühüm göstəricilərin sahələr üzrə tədqiqinə də geniş yer verilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafını xarakterizə edən bir sıra göstəricilər 1 sayılı cədvəldə verilmişdir. Cədvəldəki məlumatların təhlilinə keçməmişdən əvvəl Naxçıvan MR barədə bir sıra ümumi məlumatlara baxaq.

Cədvəl 1

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2000-2012-ci illər ərzində ümumi daxili məhsulu, əhalinin sayı və adambaşına ÜDM

Göstəricilər İllər	ÜDM Min manat	Əhalinin sayı ilin sonuna Min nəfər	Adambaşına ÜDM (manat)	ÜDM-in artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən %	Adambaşına ÜDM-in artım tempi əvvəlki ilə nisbətən %	Əhalinin artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən %
2000	84862,4	363,1	235,7	100,0	100,0	100,0
2001	98100,9	366,9	268,8	115,6	114,0	101,0
2002	118211,6	370,4	320,6	120,5	119,3	101,0
2003	168040,4	373,9	451,5	142,2	140,8	101,0
2004	232441,6	377,8	618,4	138,3	137,0	101,04
2005	305796,5	382,1	804,7	131,5	130,1	101,14
2006	405657,3	386,0	1042,6	132,6	129,6	101,02
2007	544958,9	391,8	1397,7	134,3	134,1	101,5
2008	795763,6	398,3	2057,3	146,0	147,2	101,7
2009	973649,3	402,4	2434,7	122,4	118,3	101,03
2010	1171305,7	410,1	2882,9	120,3	118,4	101,9
2011	1786341,6	418,5	4311,7	152,5	149,6	102,05
2012	2103424,3	422,9	4973,8	117,8	115,4	101,05

Mənbə: Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin müvafiq illər üzrə məlumatı.

Naxçıvan MR-in bütün ərazisi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarından biri olmaqla digər iqtisadi rayonlardan özünün təsərrüfat həyatının çoxsahəli strukturu ilə fərqlənir. Bu isə muxtar respublikanın ölkənin əsas ərazisindən təcrid edilmiş coğrafi məkanda yerləşməsi və bununla əlaqədar burada yerli tələbatı müvafiq istehsal sahələri yaratmaq hesabına təmin etmək zərurəti ilə əlaqədardır. Naxçıvan MR iqtisadi fəaliyyət növlərinin bütün sahələrinə malik olmaqla yanaşı, çoxsahəli güclü sənayesi və aqrar-sənaye kompleksi olan muxtar respublikadır.

Sənayedə muxtar respublikanın özündə hasil olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və faydalı qazıntı hasilatı xüsusi yer tutur. Elektronika, metal emalı, tikinti materialları və yüngül sənaye sahələri müvəffəqiyyətlə inkişaf edir. Kənd təsərrüfatı əsasən taxılçılıq, heyvandarlıq, tərəvəzçilik və bağçılıq sahəsində ixtisaslaşmışdır.

2000-2012-ci illər ərzində Naxçıvan MR ümumi daxili məhsulu 24,8 dəfədən çox artaraq 2000-ci ildə olan 84862,4 min manatdan 2012-ci ildə 2103424,3 min manata çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin 10 iqtisadi rayonu arasında bütün makroiqtisadi göstəricilərin artımına görə Naxçıvan MR birinci yerdədir. Ümumi daxili məhsul istehsalı 2012-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 687,8% artaraq 2 milyard ABŞ dollarından artıq olmuşdur ki, bu da uzun müddətdir ki, blokada şəraitində yaşayan region üçün çox yüksək göstəricidir.

2000-2012-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 24,8 dəfədən çox artmış və orta illik artım tempi 10,4% təşkil etmişdir ki, bu da demək olar ki, MDB ölkələri arasında ən yüksək göstəricidir. Bu müddət ərzində bütövlükdə Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi daxili məhsulun orta illik artım tempi 7,3%, Rusiya Federasiyası üzrə 5,9%, Ermənistan Respublikası üzrə isə cəmi 3,9% təşkil etmişdir. Adambaşına ümumi daxili məhsul istehsalı 2000-ci ildəki 235,7 AZN-dən 2012-ci ildə 4973,8 AZN-ə çatmışdır. Bu müddət ərzində adambaşına ümumi daxili məhsul istehsalı 21,1 dəfə artmış, orta illik artım tempi 10,0% təşkil etmişdir. Naxçıvan MR üzrə adambaşına ümumi daxili məhsul istehsalı 2012-ci ildə ümumrespublika səviyyəsinin 86,2 %-ni təşkil etmişdir

2012-ci ildə Naxçıvan MR-in əhalisi 422,9 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu da Azərbaycan Respublikası əhalisinin 4,5%-ni təşkil edir. Təmiz milli gəlir yüksək sürətlə artmışdır. Əgər 2000-ci ildə təmiz milli gəlir cəmi 72,1 mln. AZN təşkil etmişdirsə, 2012-ci ildə bu artıq 1537,0 mln. AZN təşkil edərək, 21,3 dəfə artmışdır (cədvəl 2; şəkil 1, şəkil 2).

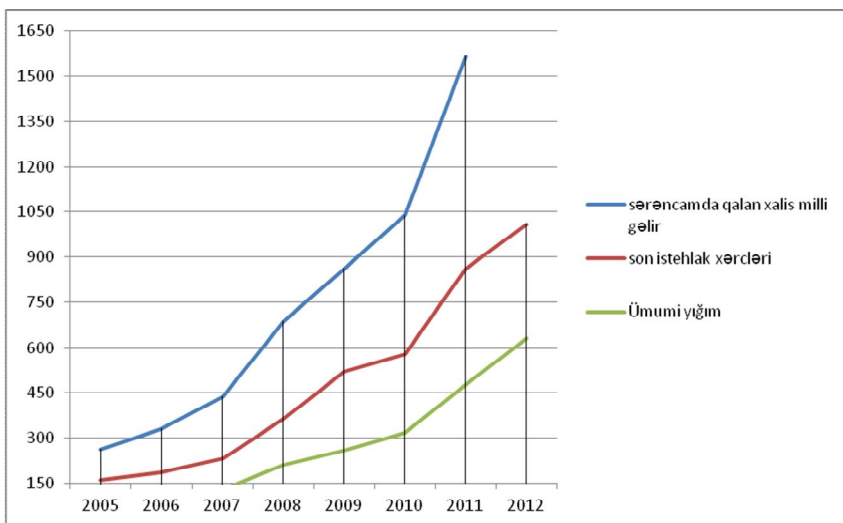
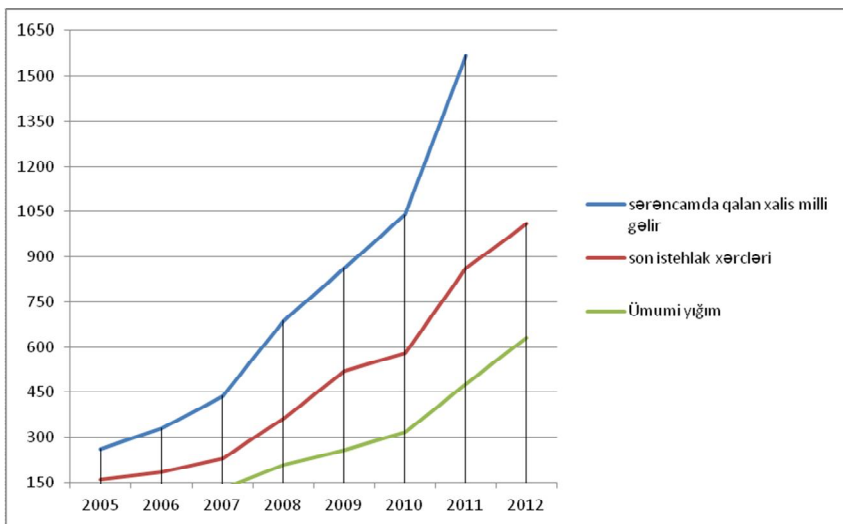
Cədvəl 2

2000-2011-ci illər ərzində Naxçıvan MR son istehlak fondu və ümumi yığım fondunun dinamikası (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Sərəncamda qalan xalis gəlir	82,2	83,1	97,7	135,6	184,4	262,4	331,0	437,8	686,8	862,5	1039,4	1568,4
O cümlədən: son istehlak xərcləri	66,9	66,5	79,8	90,4	121,7	159,1	185,3	230,8	361,8	520,8	577,8	862,6
Ümumi yığım	17,4	15,6	26,0	39,9	53,7	71,6	121,0	127,5	201,0	259,6	315,9	478,0
Ümumi yığının artım tempi (əvvəlki ilə nisbətən %-lə)	100,0	0,86	167,4	153,1	134,6	133,3	101,5	105,3	157,6	129,1	121,7	151,9
Ümumi yığının artım tempi (2000-ci ilə nisbətən %-lə)	100,0	0,90	149,8	229,4	308,9	411,6	696,3	733,6	1156,3	1493,2	1817,2	2760,8
Son istehlak xərclərinin artım tempi (əvvəlki ilə nisbətən %-lə)	100,0	99,9	118,9	114,3	134,6	130,7	116,5	124,5	156,7	143,9	110,9	149,3
Son istehlak xərclərinin artım tempi (2000-ci ilə nisbətən %-lə)	100,0	99,9	118,2	135,1	181,9	237,8	277,0	345,0	540,8	778,4	863,5	1289,2
Xalis milli gəlir	72,1	75,5	93,0	132,9	179,0	238,5	324,5	425,1	670,0	837,3	1019,0	1537,0

Qeyd: Cədvəl Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin müvafiq illər üzrə məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 1. 2005-2012-ci illər ərzində Naxçıvan MR-də ÜDM

Şəkil 2. Naxçıvan MR-də ümumi yığım, son istehlak xərcləri, sərəncamda qalan milli gəlir

Naxçıvan Muxtar Respublikasında belə yüksək artım tempi son dövrlərdə 370-dən çox yeni müəssisələrin işə salınması, iqtisadi fəaliyyət

sahələrində müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi, bütövlükdə iqtisadi kompleksdə struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi və s. kimi mütərəqqi amillərin hesabına baş vermişdir. Bununla yanaşı bu müvəffəqiyyətlərin qazanılmasında Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR üzrə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə təsdiq olunaraq uğurla həyata keçirilmiş xüsusi Dövlət Proqramları mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bu fəslin ikinci paragrafi “2000-2012-ci illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı və onun sürətləndirilməsi istiqamətləri”nə həsr olunmuşdur.

Burada bütövlükdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsal dinamikası geniş və ətraflı şəkildə təhlil olunur.

Təhlil eyni zamanda ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə də həyata keçirilir. Proqnozlaşdırma digər bərabər şərtlər daxilində muxtar respublikada istehsal olunan əsas bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının növləri üzrə həyata keçirildiyindən bütün məhsul növləri üzrə onların istehsal həcmi, artım meylləri, bu meyllərin dəyişməsinə təsir edən amillər ətraflı şəkildə təhlil olunur.

Fond verimi əmsalı bütün sahələrdə olduğu kimi, bütövlükdə iqtisadi kompleks üzrə də 2000-2012-ci illər ərzində daimi olaraq yüksəlmiş, fond tutumu əmsalı isə aşağı düşməyə başlamışdır. 2005-2012-ci illər ərzində fond verimi əmsalı orta hesabla 1,26 manat, fond tutumu əmsalı isə 0,84 AZN təşkil etmişdir.

Aqrar sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsi üsullarının bir sıra inkişaf etmiş ölkələr üzrə araşdırılması nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə bir sıra təkliflər irəli sürülür.

Üçüncü paragraf proqnoz hesablamalarının həyata keçirilməsi üçün informasiya bazasının formalaşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada modelə daxil olan ekzogen göstəricilərin dinamikasının perspektiv dövr üçün hipotezləri formalaşdırılır və onların seçilməsi əsaslandırılır. Formalaşdırılmış bu hipotezlər əsasında model üzrə perspektiv üçün hesablamalar həyata keçirilir.

Modeldə istifadə olunan ən mühüm ekzogen göstərici hər bir makroiqtisadi göstəricinin layihələşdirilən artım tempələri və onların ən aşağı (ən böyük) qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Hər bir proqnozlaşdırılan göstəricinin balanslaşdırılmış artım tempi və layihələşdirilmiş artım tempi müəyyənləşdirildikdən sonra modelin həlli nəticəsində onların bütün perspektiv müddət üçün fərqləri

minimumlaşdırılır. Ekzogen şəkildə modelə daxil edilən hər iki göstərici təhlil nəticəsində hər bir makroiqtisadi göstərici üzrə baza dövründə mövcud olmuş faktiki qiymətlər əsasında müxtəlif zaman müddətləri üçün müəyyən edilir və onların perspektiv dövrə proqnozlaşdırılmasında kiçik kvadratlar üsulundan istifadə olunur.

Orta illik artım templərinin dinamikasının ümumilikdə götürüldükdə üç alternativ variantı mövcuddur: artım, aşağı düşmə, sabit. Qeyd edildiyi kimi, təhlil müddəti ərzində orta hesabla Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə həm bütövlükdə, həm də sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikası kifayət qədər yüksək və dinamik olmuşdur. Ona görə də onların gələcəkdə əsaslı şəkildə aşağı düşəcəyi barədə hipotezə baxmağa əsas yoxdur.

Bununla əlaqədar olaraq proqnozlaşdırılan göstəricilərin perspektiv dövrdə artım templərinin optimal hipotezi variantı əsas götürülmüşdür. Bu variantın formalaşdırılmasında nəzərə alınmışdır ki, perspektiv dövrdə elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin iqtisadi fəaliyyətinin bütün sahələrində tətbiqi sürətləndiriləcək, əsas istehsal fondlarından istifadə səviyyəsi yaxşılaşdırılacaq, istehsal sahələrinin intensiv inkişafı təmin ediləcəkdir. Bu halda Naxçıvanda son 15 ildə geniş vüsət almış yeni müəssisələrin yaradılmasının da davam edəcəyi nəzərə alınmışdır.

Hər bir proqnozlaşdırılacaq göstəricinin artım tempinin müəyyən bir optimal intervalda dəyişəcəyi müəyyənləşdirilmiş və ekzogen şəkildə modelə daxil edilmişdir. Bundan əlavə nəzərdə tutulmuşdur ki, perspektivdə kapital qoyuluşlarının təmərküzləşməsi üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçiriləcəyi, yeni müəssisələrin tikintisinin maya dəyərinin aşağı salınacağı və sənayenin bir sıra mütərəqqi sahələrinin inkişafı nəticəsində istehsalın, eləcə də kapital qoyuluşu və əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyi yüksəldiləcəkdir.

Hesablamalarda ümumi daxili məhsulun fond tutumu göstəricisindən də istifadə olunması məqsədəuyğun olardı. Ona görə ki, ümumi daxili məhsulun fondtutumu istehsal vasitələrinin istifadə olunması və istehsal prosesinin səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdəndir.

1995-2012-ci illərin faktiki materialları əsasında Naxçıvan MR-də ÜDM-in, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının modelə ekzogen şəkildə daxil edilən artım templərinin hipotezlərinin əsasında modeldaxili hesablamalar nəticəsində maksimumlaşdırılmış artım templəri 3 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3

Naxçıvan Muxtar Respublikası ümumi daxili məhsulunun, kənd təsərrüfatı, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının artım templərinin hipotezləri

İllər	ÜDM			Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu			Bitkiçilik məhsulları			Heyvandarlıq məhsulları		
	I hipo- tez	II hipo- tez	III hipo- tez	I hipo- tez	II hipo- tez	III hipo- tez	I hipo- tez	II hipo- tez	III hipo- tez	I hipo- tez	II hipo- tez	III hipo- tez
2013	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2014	11,1	10,6	10,4	16,0	14,1	11,0	16,9	13,8	11,0	14,1	14,8	11,1
2015	11,2	10,8	10,2	15,2	13,3	12,8	15,8	13,1	11,2	14,8	14,2	16,5
2016	12,2	12,2	11,8	13,6	12,6	13,2	14,7	12,6	13,2	11,3	12,5	13,2
2017	12,9	12,3	12,0	13,1	11,9	14,4	13,8	11,7	13,5	11,7	12,3	16,1
2018	12,7	12,3	12,1	12,5	11,3	14,8	13,2	10,7	14,3	11,1	12,8	15,9
2019	12,6	12,1	11,8	11,6	11,5	14,6	12,8	10,7	13,3	10,6	13,4	15,5
2020	12,4	12,0	11,8	11,1	10,8	14,5	11,5	9,2	14,5	10,1	14,4	14,5
2021	12,0	11,6	11,4	10,6	9,2	14,7	11,0	9,1	13,3	9,6	9,2	14,0
2022	11,6	11,2	11,1	10,6	9,4	13,6	10,4	8,6	13,5	10,8	11,2	13,6
2023	11,3	11,0	10,8	9,9	9,0	12,6	9,9	8,2	12,5	9,7	10,7	13,0
2024	10,8	10,5	10,4	9,2	8,6	12,7	9,5	8,6	12,5	8,5	8,6	13,1
2025	10,3	10,2	10,1	8,8	8,3	12,7	9,1	8,4	11,8	8,2	8,2	14,4
2026	10,1	9,9	9,9	8,5	8,0	12,7	8,8	8,0	11,9	7,9	8,1	14,4
2027	9,7	9,5	9,2	8,2	8,0	13,9	8,3	8,0	11,6	8,0	7,9	15,0

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəlin təhlili göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi daxili məhsulu birinci hipotезə uyğun olaraq 2027-ci ildə 2012-ci ilə nisbətən 510,9%, ikinci hipotез üzrə 497,0%, üçüncü hipotез üzrə 491,1% artır. Orta illik artım tempi birinci hipotез üzrə 11,5%, ikinci hipotез üzrə 10,9% və üçüncü hipotез üzrə 11,2% təşkil edir. Hesab etmək olar ki, proqnozlaşdırılan dövrdə ümumi daxili məhsulun artım dinamikası yuxarıda verilən hipotезlərin və yaxud onların orta hesabı qiymətləri ilə üst-üstə düşür. Lakin, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, proqnozlaşdırılan artım templəri müstəsna hal kimi ayrı-ayrı illərdə fərqlənə də bilərlər.

Heyvandarlıq və bitkiçilik məhsullarının artım templərinin hipotезlərindən göründüyü kimi onlar ayrı-ayrı illərdə kiçik aşağı düşmələr müşahidə olunsada, bütövlükdə daimi olaraq yüksəlməyə meyillidirlər.

Mühüm məsələlərdən biri də ümumi yığımın ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin müəyyənləşdirilməsidir. Bugünkü yığım gələcək istehlakın artması deməkdir. Lakin yığım fondunun xüsusi çəkisi elə seçilməlidir ki, onun həcmi istehlakın azalmasına gətirib çıxarmasın. Naxçıvan Muxtar Respublikasının spesifik inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ümumi yığımın ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi kapital qoyuluşuna olan tələbatdan asılı olaraq ya daimi, ya da dəyişən kəmiyyət ola bilər. Bu göstərici bazis ili üçün təhlil olunmuş və işin ikinci fəslində göstərildiyi kimi o, əsaslı dəyişikliyə məruz qalmamış və son illərdə 23%-lə 26% arasında dəyişmişdir. Hesab edirik ki, perspektivdə yığımın xüsusi çəkisinin ümumi daxili məhsulda artırılmasına əsas yoxdur. Ona görə ki, son dövrlərdə Naxçıvan MR-də kifayət qədər yüksək məhsuldarlıqlı sənaye və emal sənayesi müəssisələri istifadəyə verilmişdir və onlar yüksək keyfiyyətli ixrac yönli məhsul istehsalı ilə məşğul olurlar.

Perspektivdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yüngül, yeyinti və digər sənaye sahələrinin daha da inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur ki, bu sahələrdə material tutumunun dinamikası nöqtəyi-nəzərindən o qədər də yüksək material tutumlu sahələr deyil. Ona görə də yığım fondunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi təşəkkül tapmış meyllərə uyğun qəbul olunur və 23-26% arasında dəyişir.

“2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda muxtar respublikada ərzaq məhsullarının istehsalının artırılmasını, əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsini mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyur. Bu da öz növbəsində yeyinti sənayesinin perspektivdə yüksək temple inkişafını nəzərdə tutur. Belə ki, bu sahənin inkişafı üçün Naxçıvan MR-də bütün imkanlar mövcuddur və

perspektiv dövrdə ət, süd, balıqçılıq sənayesi daha yüksək tempolə inkişaf edə bilər.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində bütövlükdə Naxçıvan MR iqtisadiyyatının, xüsusilə də kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişafının 2013-2027-ci illər üçün proqnozlaşdırılmasına baxılır.

Bu fəslin birinci paragrafı birməhsullu, dinamik, optimallaşdırma, balans modelinə və əmək məhsuldarlığının amillər üzrə hesablanması iqtisadi-riyazi modelinə həsr olunmuşdur.

İqtisadi artımın uzun müddətə proqnozlaşdırılmasının idarə edilən, optimallaşdırıcı, balans modelinin mexanizmi aşağıdakı qaydada qurulmuşdur. Modeldə iki qrup göstəricilər ayrılır: əsas və onlardan əmələ gələn köməkçi göstəricilər. Modelə daxil olan bütün dəyişənlərin özünü də iki qrupa ayırmaq olar:

Birinci qrupa endogen göstəricilər, yəni modelin daxilində alınan göstəricilər daxildir. Məsələnin həlli prosesində hesablanan bütün göstəricilər bu qrupa aiddir.

Modelə “xaricdən” hazır şəkildə daxil edilən göstəricilər ekzogen dəyişənlər qrupuna daxildir. Bütün proqnozlaşdırılan endogen göstəricilərin qiymətləri modelə hazır şəkildə daxil edilən ekzogen dəyişənlərin qiymətlərindən asılı olaraq hesablanır.

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, modeldə həm də ümumi və nisbi göstəricilər fərqləndirilir.

Ümumi göstəricilər – modeldə baxılan göstəricilərin mütləq qiymətlərini xarakterizə edən göstəricilərdir.

Nisbi göstəricilər – ümumi göstəricilərin dinamikasını və onların əsas nisbətlerini xarakterizə edən göstəricilərdir.

Birməhsullu, optimallaşdırma, dinamik, idarə edilən, balans (BODİBM) modelinə daxil olan bütün elementlər zaman üzrə elə əlaqələndirilir ki, hər bir ilin göstəricisi proqnozlaşdırma müddətinin növbəti ilə müəyyənləşdirilən qiymətinin hesablanması üçün baza rolunu oynayır.

Modelin xüsusiyyətləri birməhsullu, optimallaşdırma, dinamik, idarə olunan, balans modelidir. Model qeyri-xəttidir. Modeldə münasibətlərin balanslaşdırıcı qismində ümumi daxili məhsulun istehsalı və bölgüsü balanslı istifadə olunur.

Modelin idarə edilməsi – balansın göstəricilərinin arzu olunan artım tempolarının, eləcə də onlardan kənara çıxmaların həddini bilavasitə müəyyənləşdirən parametrlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Həlli gözlənilmədiyi halda model imkan verir ki, balansa daxil olan

göstəricilərin balanslaşdırmanı təmin edən və arzu olunan artım templərinə maksimum yaxın olan dəyişmə templəri tapılsın. İdarəolunan parametrlərin qiymətlərinin seçilməsi həll edilmək şərti çərçivəsində məhdudlaşır.

Modelə daxil edilən əlavə tənliklər idxal və ixracın istifadə edilməsi istiqamətlərinə görə onların hesablanmasına imkan verir.

Bundan əlavə BODİBM ilə uzlaşdırılmış əmək məhsuldarlığının hər bir amil üzrə yüksəlməsinin hesablanması modeli işlənmişdir. Burada birməhsullu, optimallaşdırma, dinamik, idarə olunan, balans modelinin həlli nəticəsində alınan nəticələrdən istifadə olunur.

Birinci və ikinci səviyyə modellərinin həlli nəticəsində alınmış göstəricilərdən istifadə olunmaqla istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən 250-dən çox göstəricinin hesablanması mümkündür.

Əgər hesablanmış göstəricilər gələcək inkişafın əsas istiqamətləri ilə və ya aşkar iqtisadi mülahizələrlə uzlaşmırsa, bu halda ziddiyyətlər bilavasitə idarə edilən parametrlərin dəyişdirilməsi vasitəsilə həll olunur.

Model üzrə hesablamaların nəticələri yüksək ixtisaslı iqtisadçılar, planlaşdırıcılarla müzakirə olunur və onların mülahizələri bilavasitə idarə edilən parametrlər vasitəsilə nəzərə alınır.

Bu fəslin ikinci paraqrafında bütövlükdə Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə, üçüncü paraqrafında isə kənd təsərrüfatı, onun sahələri və istehsal olunan əsas məhsul növləri üzrə həyata keçirilmiş proqnoz nəticəsində alınmış nəticələr təhlil olunaraq optimal variant seçilir.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatın məzmunundan irəli gələn nəticə və təkliflər verilmişdir:

1. İqtisadi proqnozlaşdırma perspektiv balanslaşdırmanın ilkin mərhələsi olmaqla, onun başlıca məqsədi uzunmüddətli iqtisadi siyasətin elmi əsaslandırılmasından ibarətdir.

2. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması üçün yerli şərait nəzərə alınmaqla xüsusi tədqiqatın aparılması zəruridir. Burada regionun iqtisadi sisteminin “açıqlığı” mühüm rol oynayır. Ona görə də makroiqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılmasında idxal və ixracın nəzərə alınması mühüm rol oynayır.

3. Ölkənin inkişafının proqnozlaşdırılmasında mühüm məsələlərdən biri gələcəyə makroiqtisadi göstəricilərin hesablanmasının təkmilləşdirilməsidir. Elmi planlaşdırmanın məntiqi tələb edir ki, onun ilkin mərhələsində makroiqtisadi göstəricilər müəyyənləşdirilsin və bundan asılı olaraq sonradan bütün istehsal sahələri üzrə plan tərtib olunsun.

4. Uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın mühüm məsələlərindən biri idarə olunmayan struktur parametrlərin və onların dəyişməsinin gələcək

trayektoriyasının aşkara çıxarılması, gələcəkdə inkişafın hazırda təşəkkül tapmış meyllərindən mümkün kənara çıxmaların şərtləri və tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu məsələ ekstropolyasiya üsulu ilə ekspert qiymətləndirilməsi üsullarının birgə tətbiqi nəticəsində passiv proqnozlaşdırma çərçivəsində həll oluna bilər.

5. Müasir dövrdə iqtisadi proqnozlaşdırmanın çoxsaylı üsulları arasında təcrübə tətbiq üçün ən əhəmiyyətli ekspert qiymətləndirilməsi və statistik ekstropolyasiya ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tətbiq olunan iqtisadi-riyazi modelləşdirmədir. İqtisadi-riyazi modelləşdirməni sosial-iqtisadi inkişafın bütün ierarxiyalarında tətbiq etmək olar. Ekspert qiymətləndirməsi üsulunu proqnozlaşdırma məsələsinin qoyuluşu və məqsədin formalaşdırılması mərhələsindən başlamış proqnoz nəticələrinin təhlilinə qədər bütün mərhələlərdə geniş istifadə olunması zəruridir.

6. Təcrübə göstərir ki, proqnozlaşdırmanın çoxsaylı üsullarından heç birinin “təmiz” şəkildə istifadə olunması istənilən nəticəni vermir. Ona görə də sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasında aktiv və passiv proqnoz üsullarının optimal şəkildə əlaqələndirilərək istifadə olunması zəruridir.

7. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri əsas iqtisadi qanun və kateqoriyalarla yanaşı, regionun inkişaf meyllərini nəzərə alan optimalıq kriteriyasının formalaşdırılmasıdır.

8. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, modifikasiya olunmuş birməhsullu, idarəolunan, balans modeli və əmək məhsuldarlığının amillər üzrə hesablanması modelləri makroiqtisadi (o cümlədən sahələrin) proqnozlaşdırma üçün tamamilə yararlı və əlverişlidir. İşdə istifadə olunan bu modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsindən asılı olaraq proqnoz üzrə alınmış nəticələrə daimi olaraq düzəlişlər etmək mümkündür.

9. Dövlət Proqramında qoyulan bu məsələlər birinci növbədə əhalinin ən mühüm ərzaq məhsulu olan taxıla tələbatının ödənilməsinin təmin olunmasını tələb edir. Proqnoz hesablamalarının optimal variantında taxıl istehsalının proqnozlaşdırma müddəti ərzində 2,4 dəfə, 2-ci variantda 2,1 dəfə və pessimist variantda 1,9 dəfə artacağı proqnozlaşdırılır. Variantlar üzrə taxıl istehsalının orta illik artım tempi 4,5%-lə 6,8% arasında dəyişir. Optimal variantda beşilliklər üzrə orta illik artım tempi 5,6%, 6,4% və 6,8% təşkil edir. Bu kifayət qədər yüksək artım tempidir. Həm də taxıl əkini sahələrinin əsaslı şəkildə artmağa meyli olmasına baxmayaraq taxıl istehsalının intensiv amillər hesabına kifayət qədər dayanıqlı tempə yüksələcəyi proqnozlaşdırılır.

10. Proqnozun optimal variantına müvafiq olaraq bostan bitkilərinin beşilliklər üzrə orta illik artım tempi 3,2%, 3,64% və 4,42% təşkil etməklə 15 il ərzində 1,7 dəfə, müvafiq olaraq tərəvəz üzrə 3,8%, 4,2% və 3,7% olmaqla 1,7 dəfə artacağı proqnozlaşdırılır. 2027-ci ildə bostan bitkiləri istehsalının 72628 ton, tərəvəz istehsalı isə 116136 ton təşkil edəcəyi nəzərdə tutulur. Bu o deməkdir ki, 2027-ci ildə adambaşına 139 kq bostan bitkiləri, 222,5 kq tərəvəz istehsal olunacaqdır ki, bu da 2012-ci il səviyyəsində müvafiq olaraq 23% və 36,8% çoxdur. “2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda 2015-ci ildə muxtar respublikada tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalının 120 min tona çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Model üzrə aparılmış hesablamalar nəticəsində alınmış optimal variant üzrə tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalı 118718 ton proqnozlaşdırılır.

11. Heyvandarlıq məhsullarının da kifayət qədər yüksək və dinamik tempə yüksələcəyi proqnozlaşdırılır. Proqnozlaşdırma dövrü ərzində optimal variant üzrə ət (kəsilmiş çəkiddə) istehsalının orta illik artım tempi 6,8% təşkil etməklə 2,5 dəfə artacağı, süd və süd məhsulları istehsalının orta illik artım tempinin 8,5% təşkil edəcəyi və onun istehsalının 3,02 dəfə artacağı nəzərdə tutulur.

12. Meyvə-giləmeyvə məhsullarının proqnoz üzrə alınmış nəticələri göstərir ki, proqnozlaşdırma müddəti ərzində optimal varianta görə bu məhsulların istehsalının orta illik artım tempi 5,9% təşkil etməklə 2,3 dəfə artacağı nəzərdə tutulur. Bu varianta görə meyvə-giləmeyvə istehsalı 2027-ci ildə 98878 ton təşkil etməklə, adambaşına onun istehsalı 188 kq təşkil edəcəkdir. Bu da 2012-ci ildə olan göstərici ilə müqayisədə 2,0 dəfə çoxdur.

Dissertasiyanın işlənməsi müddətində mövzu üzrə iddiaçının aşağıdakı elmi məqalələri çap olunmuşdur:

1. Uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın bir sıra metodiki və metodoloji məsələləri // AzETKTİ və Tİ-nun Elmi Əsərləri. 4 cildə, II c. Bakı: “Şərq-Qərb” ASC-nin mətbəəsi, 2011, s. 45-54.

2. Learning management system with fuzzy properties / Sixth International Conference on Soft Computing, Computing with Words and Perceptions in System Analysis, Decision and Control. Antalya, Turkey, September 1-2, ICSCCW – 2011, b-Quadrat Verlag, p. 317-325.

3. Экономико-математическая модель расчета основных сводных показателей на перспективу // Международный технико-

экономический журнал, 2011, №5, с. 64-70.

4. Экономико-математическая модель расчета пофакторного повышения производительности труда // Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2011, № 31, s. 104-109.

5. Qloballaşan cəmiyyət və davamlı inkişaf / Azərbaycan Universiteti, Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr edilmiş “Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: 2011, s. 74-75.

6. Значение туристического сектора в экономике страны / Azərbaycan Universiteti, Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr edilmiş “Müasir dünyada inteqrasiya və müqavimət prosesləri” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: 2012, s. 205-209.

7. İqtisadi-riyazi modelləşdirmə və onun iqtisadi proqnozlaşdırmada tətbiqi / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Az. İqtisadçılar İttifaqı, AzKU, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi” beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2012, s. 133-137.

8. Analysis of e-learning system from knowledge management perspective / Tenth International Conference on Application of Fuzzy Systems and Soft Computing. Lisbon, Portugal, August 29-30, ICAFS – 2012, b-Quadrat Verlag, p. 211-218.

9. Sosial-iqtisadi proqnozlaşdırma üsulları və onların tətbiqi imkanları // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri. I buraxılış. Bakı: 2013, s.118-122.

10. Ətraf mühitin qorunmasında ekoloji turizmin əhəmiyyəti. Azərbaycanın ekoturizm potensialı / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, BDU. Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş “Heydər Əliyev və Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2013, s. 269-273.

11. Müasir iqtisadi şəraitdə proqnozlaşdırma üsullarının təkmilləşdirilməsi məsələləri // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri. II buraxılış. Bakı: 2013, s.76-80.

12. The use of probabilistic models in adaptive courseware recommendation systems / Seventh International Conference on Soft Computing, Computing with Words and Perceptions in System Analysis, Decision and Control, İzmir, Turkey, September 2-3, ICSCCW – 2013, b-Quadrat Verlag, p. 353-362.

Прогнозирование социально-экономического развития аграрного сектора в Нахчыванской Автономной Республике

РЕЗЮМЕ

Актуальность темы работы обусловлена необходимостью изучения влияния разных факторов на экономический рост, выявления тенденций будущих изменений и проведения научно обоснованных прогнозов с применением математико-экономических методов.

Диссертационная работа состоит из введения, 3 глав, заключения и списка литературы.

В первой главе работы под названием «Теоретические и методологические вопросы долгосрочного прогнозирования и методы прогнозирования» рассматриваются теоретические и методологические вопросы прогнозирования, анализируются макроэкономические и прогностические методы и модели, используемые на уровне сектора в мировой практике, и выявляются преимущества и недостатки их практического применения.

Во второй главе дается объяснение «Основных закономерностей социально-экономического развития аграрного сектора Нахчыванской Автономной Республики за 2000-2012 годы». Здесь широко анализируются закономерности и макроэкономические показатели, сформировавшиеся на протяжении рассматриваемого периода в экономике автономной республики в целом.

В третьей главе диссертации рассматривается прогнозирование социально-экономического развития аграрного сектора Нахчыванской Автономной Республики в целом на 2013-2027 годы.

Здесь приводится выбор оптимального варианта путем анализа выводов, полученных в результате прогноза, проведенного по Нахчыванской Автономной Республике в целом, а также по сельскому хозяйству, его секторам и основным видам производимой продукции.

В заключении отражены основные результаты и обобщение темы.

**Prognostication of socio-economic development of the agrarian sector
in the Nakhchivan Autonomous Republic**

SUMMARY

Importance of the topic is characterized by the necessity of operating prognostications scientifically based with the help of mathematical-economic methods in order to learn the effect of different factors on the economic development and to identify the future trends of change.

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and reference.

The first chapter titled “Theoretical-methodological issues of the long-term prognostication and methods of prognostication” deals with the theoretical-methodological issues of prognostication. Prognostication methods and models used at macroeconomic and area level in the world practice, are analyzed and their advantages and disadvantages in their practical application are identified.

In the second chapter “The major patterns of socio-economic development of the agrarian sector in the Autonomous Republic of Azerbaijan during the years of 2000-2012” are interpreted. In this chapter comprehensively deals with the patterns and macroeconomic parameters formed in the economy of the autonomous republic during the relevant period of time.

In the third chapter of this dissertation, prognostication of socio-economic development of the agriculture for the years of 2013-2027 in the Autonomous Republic of Nakhchivan, is flipped though.

In this chapter the results, acquired as a result of prognosis in the Autonomous Republic of Nakhchivan, and also the results acquired as a result of prognosis by agriculture, its fields and majorly produced types of product are analyzed and an optimal variant is selected.

In conclusion the main and overall results of the research had been given.

Çapa imzalanmışdır: 18.03.2014
Formatı: 60/84, 16/1
Sifariş: 70
Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ**

На правах рукописи

ФЛОРА ГАМАНДАР КЫЗЫ АЛЕСКЕРОВА

**ПРОГНОЗИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА В НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Специальность: 5312.01 – отраслевая экономика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора философии
по экономике**

НАХЧЫВАН – 2014